

НОМЕН «ЩУР» ЯК УКРАЇНСЬКА НАЗВА ССАВЦІВ РОДУ *ARVICOLA*: ІСТОРИЧНІ ТА ЕТИМОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

I. Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України
вул. Богдана Хмельницького 15, Київ, 01030 Україна
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Розглянуто давній український зоонім «щур», який здавна вживали до різних істот, проте найбільш часто — для великорозмірних норових гризунів, що представленні в аборигенній фауні України родом *Arvicola*. Одночасно цю назву також застосовують як синонім до слова "криса". У такому розумінні часто ототожнюють з родом *Rattus* (пацюк) для позначення різноманітних великорозмірних гризунів з дальніх країв за принципом "малі = миші, великі = криси". Через це назву "щур" нерідко вважають неоднозначною, а тому вартою або забуття, або використання лише для позначення чужорідних видів тварин. Розглянуто етимологічні гіпотези, з яких найвідповіднішою до зоологічних особливостей є та, що пояснює зв'язок з норами, землею, ніччю. Такий комплекс ознак визначає загальний екоморфологічний тип — підземні довгохвості великорозмірні мишовиді гризуни з виразною нічною активністю та помітним рівнем шкодочинності й небажаністю їхньої появи в людських господарствах. Проаналізовано історію вжитку назви «щур» у спеціальній літературі, насамперед зоологічних оглядах та інших зоологічних публікаціях, що охоплюють період від 1874 до 2020 років. Показано широке вживання номена для позначення різних груп тварин, а надто гризунів екоморфологічного типу «великих мишей», до яких належать представники родів *Arvicola* та *Rattus*. Аналіз давніх джерел показав, що назва "щур" первинно вживалася як спільна «родова» назва для всіх видів і окремих внутрішньовидових форм цих двох родів, а відмінності різних "щурів" відбивалися у видових означеннях — щури водяні, земляні, мандрівні, підвальні, чорні, корабельні, млинарські тощо. Однозначна фіксація українських родових номенів як відповідників родових наукових назв вимагала типіфікації назв, що відбулася в українській науковій номенклатурі наприкінці XIX й початку XX століть. Як результат, назву «щур» запропоновано закріпити за родом *Arvicola*, а для роду *Rattus* фіксувати як український відповідник номен «пацюк». Наведено аргументи на визнання давності зооніма «щур» і тому на визнання його важливості для позначення саме аборигенних видів гризунів, а надто «водяних щурів» (*Arvicola amphibius*) і загалом щурів як роду *Arvicola*. Практика традиційного позначення «щурами» лабораторних пацюків, як і використання назви «щур» з відповідними означеннями для позначення інших родів — ондатр (мускусний щур, або мускусний пацюк), нутрій (болотяний щур, або болотяна криси) та різноманітних представників віддалених фаун (бамбукові або голчасті щури тощо) в українській зооніміці має відійти в минуле.

Ключові слова: зоологічна термінологія, українська зооніміка, назви гризунів, таксономія ссавців, фауна України

Ця розвідка присвячена проблемі унормування терміна «щур» на позначення одного з родів ссавців, широко поширених у фауні України, одному з найдавніших зоонімів, з яким пов'язано чимало інших слів як загальної, так і спеціальної лексики. На сьогодні здавався усталеним погляд, що «щур» — це гризун роду *Arvicola* з родини Cricetidae (у вужчому розумінні — Arvicolidae).

Цей номен, судячи з його поширення в різних значеннях, дуже давній: під такою назвою в українській зооніміці відомо принаймні два роди гризунів (водяні й хатні щури)

і три роди птахів (шурки, шурики і шурі), а також численні приклади вживання напевно спільнокореневого прашур на позначення давно померлих предків.

Тому за виникнення омонімії, зокрема очевидної омонімії щодо гризунів, та за вибору вернакулярного відповідника до наукової тієї чи іншої назви треба зважати на кілька особливостей, серед яких головні такі: 1) аналіз практики й частоти вжитку назв, 2) давність вжитку назви для позначення різних об'єктів різноманіття, 3) відповідність назви до природної історії видів (зокрема недоцільність перенесення назв аборигенних видів на чужорідних).

Авторська позиція полягає у відповідності назви «шур» до роду *Arvicola* (напр.: [12, 13, 18, 19] та ін.), проте регулярні дискусії щодо цієї теми спонукали автора до викладу аргументів на користь такої відповідності. Окрім того, оскільки це одне з найдавніших позначень видів дикої фауни, нарівні з номенами «миша», «куна», «вовк», «кінь» тощо, його історія вжитку становить значний інтерес.

Завданнями цього дослідження стали: розгляд етимологічних гіпотез щодо номена «шур» з викладом авторської гіпотези, що додатково аргументується біологічними особливостями тварин, аналіз проявів зміщення в застосуванні назви з аборигенних на чужорідних тварин, розгляд історії вжитку назви в зоологічних працях різного часу, починаючи з найдавніших джерел. Матеріалом послуговували численні довідкові й словникові видання, публікації зоологів і багаторічний досвід щодо вжитку вернакулярної назви «шур» як зооніма на позначення середньорозмірних гризунів зі складу аборигенної теріофауни України.

«Шур» як давня назва та топоніми від «шур»

Назва «шур» за всіма етимологічними словниками подається як давня, праслов'янська (šъrъ), і тому пов'язувати її з чужорідним для нашої фауни видом, експансія якого відбулася нещодавно (починаючи з середини XIX ст.) і триває дотепер, абсолютно недоцільно. Тому всі розглянуті тут факти свідчать на користь застосування назви «шур» до аборигенних ссавців, власне до гризунів роду *Arvicola*, а надалі також до прийшлих *Rattus* (пацюків).

Важливі аргументи на користь давності номена «шур» (принаймні більшої давності відносно часу появи на теренах України пацюків) — численні топоніми, що відомі для різних регіонів України, як західних, так і східних. Серед них — с. Щуровичі Львівської обл. з 1538 р., с. Щурівці Вінницької обл. з 1545 р., с. Щурин Волинської обл. з 1604 р., с. Щурівка Чернігівської обл. з 1649 р., с. Щурове Донецької обл. з 1791 р., а також Щурі, Щурівчики тощо; є також і р. Щурова на Донеччині (права притока Вовчої).

Аналіз енциклопедичних етимологій слова «шур»

Найпоширеніше тлумачення слова «шур» — позначення ним великорозмірних гризунів, насамперед тих, що становлять у зоологічній систематиці роди *Arvicola* та *Rattus*, тобто «водяні шури» та «хатні шури», або «пацюки» [41]. Зоологічна компонента з аналізом використання номена «шур» як назви гризунів розглянута в другій (зоологічній) частині цієї публікації. Тут важливо зазначити, що ця назва широко вживана для цих двох родів ссавців, а також трьох родів птахів (шура, шурки, шурика). Нерідко назву «шур» використовують як позначення будь-яких великорозмірних гризунів (докладніше далі).

Серед інших тварин, яких подають у тлумаченні слова «шур», окрім гризунів і птахів, є цвіркуни, дощові черв'яки, ящірки, коники, таргани тощо [41: 516, 53: 1615]. Важливими є також пояснення споріднених слів в інших мовах: так, окрім уже згаданих шурів-птахів, є й комашині назви: болг. шурец — «цвіркун; коник», сербохорв. шурак —

«цвіркун; коник», словен. ščurek — «тарган; цвіркун», псл. шоуръ — «цвіркун; цикада». У чеському етимологічному словнику є й згадка скорпіона, назву якого «štír» наводять як споріднену з польським «szczur», хоча й зазначають, що бракує наукової аргументації певного походження.

А. Преображенський до переліку комах з назвами «шур» додає капустянку [47: 121] — типового норového мешканця і шкідника городини, та асоціює слово з «прашур» і «чур». Фонетично близьким і пов'язаним з номеном «шур» є слово «шурхіт». Ще один важливий номен, що має очевидний зв'язок зі «шуром», — «чур». Серед тлумачень останнього вказують «край», «межа», «чорт», а також укр. «щуратися», болг. «щур», польське «sur», а слідом і «прашур», засвідчене на поч. XVII ст. у формі «чур» [63: 397].

Норова гіпотеза

Спільна риса більшості зоологічних позначень, наведених вище, — та, що назва «шур» часто позначає норових мешканців — як гризунів, так і птахів, а так само й комах (насамперед цвіркунів). Нерідко цей номен застосовують також до ящірок та саламандр, які використовують нори як сховища [4]. Вивчення «Енциклопедичного словника української мови» (ЕСУМ, том 6: [41]) засвідчило наявність низки слів, що мають споріднені значення та близьку фонетику. Усі вони пов'язані з колом таких понять, як земля, ніч,нора. Серед них: чур (джерело), шурпа (мара), шурпатися (ритися), щая (час перед світанком), шезнути (зникнути), щеня (маля хижака [напевно, в норі]), щіль (шпара), щувак (соловей [нічний птах]), щупати (мацати), щуплий (худий).

Увесь цей набір слів і об'єктів пов'язаний з норовим життям, нічною активністю або й потойбіччям, властивим для вірувань давніх людей. «Норову» гіпотезу підтримує й В. Куйбіда [29: 220], зазначаючи, що «бджолоїдки, ластівки берегові, серпокрильці та ін. тварини (пацюки, вужі, дощові черв'яки тощо), які живуть унорах, мають назву шур»; те саме зазначають і дослідники орнітонімів: «Щуром раніше іменували всіх, хто живе внорах або щілинах» [28: 98]. Назву «шурик» і «шурок» наводить Шарлемань [65] для виду, що тепер має назву «міська ластівка», *Delichon urbica* [58]. Особливість цього виду ластівок полягає в тому, що вона ліпить з глини не відкрите чашоподібне гніздо, а замкнену камеру з входом-ніркою. І важливо те, що ця назва доволі поширена. Крім зазначеної згадки в М. Шарлеманя (loc. cit., найімовірніше, з Кременчука) автор знає два віддалені місця з таким самим позначенням: «щурами» (шурі, з м'яким «і») *Delichon urbica* називають у Попільнянському районі Житомирщини (с. Мохначка, так називав їх дід автора) та в Бориспільському районі Київщини (с. Любарці, повідомив Г. Фесенко, почув від матері).

Подібне зауваження й щодо назви гризуна «шур» наведено в ЕСУМ стосовно Фасмерового припущення про ймовірний зв'язок з назвою птаха «шур»: щодо «шура» *Pinnicola enucleator* (назва російська, українською це «смеречник») дослідники вважають назву видозміною «щира, щирця» [28]¹, проте стосовно обох типових для фавни України шурів-птахів — шурки (бджолоїдки) європейської *Merops apiaster* та ластівки берегової (шурика) *Riparia riparia* — висновок однозначний: це норові птахи, які ще й «зникають» на зиму. І їх, як і шура-гризуна, не могли не знати давні українці, тим паче, що й давні городища завжди були при високих берегах, де такі птахи гніздують.

Можливо, історії з вирієм та різдвяним щедриком були пов'язані саме з цими «щурками/шуриками». Принаймні нині ясно, що щедрівки були весняними піснями, пов'язаними з поверненням птахів із вирію.

¹ Цей вид не норовий, а тлумачення назви як видозміну ботанічної назви «щир, щирець» (тобто щирця, або амарант) приймають й українські дослідники [29: 220].

У цій історії є місце й щурам-гризунам (*Arvicola*): вони, навпаки, взимку йшли до людських осель, комор, кагатів і садочків, виступаючи антиподами щурок/щуриків-пташок. Вони шкодили в господарстві, ховалися в норах, були активні вночі, вивести їх було непросто. Вони були як представники потойбіччя, проте навесні зникали, йшли в природу.

З важливих аналогій також варто сказати про гіпотезу стосовно «ур» (*ur*) у слові «щур» та споріднених номенах. Ур — це хвіст, а обидва «щурі» — як пацюки, так і водяні щури — виразно хвостаті, на відміну від куцохвостих хом'яків і ховрахів (сусликів). Важливо зазначити, що в Україні та суміжних країнах (зокрема й в Угорщині) в народній таксономії був поділ середньорозмірних гризунів на куцохвостих (хом'як + ховрах) і довгохвостих (водяні та хатні щури). І раніше куцохвосту пару (хом'як + ховрах) нерідко називали й тепер часом називають спільним ім'ям «ховрах» (напр., [42]; більше тут: [19]).

Тому цілком можливо (і навіть дуже правдоподібно), що назва «щур» була позначенням не так конкретного родовиду, як образу: шкодочинний хвостатий гризун, що приходить уночі з нори. Імовірно, слово *mures* = миші (множина від *Mus*) має подібні конотації щодо «щур» (мур/щур). Так само «-ur-» є в науковій назві вивірки (*Sciurus*), виразно хвостатого гризуна. Можливий зв'язок номена «щур» зі *Sciurus* (грецьким σκίουρος) згадує О. Преображенський з покликанням на К. Штрекеля [47: 121].

Про співвідношення «щур» та «пацюк»

Вартує перевірити вжиток назви «щур» у найдавнішій літературі, надто щодо заходу України, звідки йшла експансія пацюка (*Rattus norvegicus*) і якого в Польщі й частково в Україні стали так само звати «щуром», як і щура водяного.

Так, у У. С. Петруського в «Природній історії ссавців галицьких» [70: 69] щура згадано як «Polnik (*Arvicola*)», зокрема «Polnik ziemnowodny (*Arvicola amphibius*)», проте були також і «Mysz szczur zwyczajny (*Mus rattus*)» та «Mysz szczur wędrowny (*Mus decumanus*)» (дослівно «щуряча миша звичайна» і «щуряча миша бродяча»). У О. Завадського [74: 27–28] в огляді «Ссавці Галичини й Буковини» були ці самі три види — «водяний», «звичайний» і «мишовий» щури: «*Hypudaeus amphibius* Illig. Szczur wodny», «*Mus decumanus* Linn. Szczur», «*Mus rattus* Linn. Mysz szczur» (перший — щур у поточному розумінні, два інші — з роду пацюк).

З цього ясно, що слово «щур» у польській мові первинно стосувалося і хатніх, і водяних щурів, а надалі в польській зооніміці для позначення роду *Arvicola* сформовано назву «корчовник» (*Karczownik*), натомість «Szczur» закріпилося як позначення роду *Rattus* [69, 71]. В Україні цей процес розвинувся в бік фіксації назви «щур» за родом *Arvicola*. Це один з багатьох прикладів зміщення назв в українсько-польських термінологічних парах. Подібне сталося з «нетопиром» як родом кажанів в Україні, але назвою всіх кажанів у Польщі (а в російській, навпаки, «кожан» — це тільки один рід, *Eptesicus*) вживанням у польській «Płazu» (по суті «плазуни») для амфібій тощо.

Важливо згадати назву роду *Arvicola* в німецькій мові, фонетично дуже подібну до українського «щура». За німецькими словниками маємо таке тлумачення: «Schermäuse, *Arvicola*, Gattung der Wühlmäuse. Die tag- und nachtaktiven Schermäuse bauen Gangsysteme zum Teil dicht unter der Bodenoberfläche, erkennbar an der aufgewölbten Erde, und benutzen zusätzlich Maulwurfgänge. Schermäuse sind gute Schwimmer (im Volksmund „Wasserratte“))» [72], тобто «Щури, *Arvicola* — рід полівок. Активні вдень та вночі, водяні щурі будують системи підземних ходів під поверхнею ґрунту, пізнавані по спушеній землі, а також використовують кротові ходи. Водяні щури — хороші плавці, у народі їх називають "водяними пацюками"». Як відомо, давні українські номени часто виявлялися спорідненими з

лужицькими (наприклад, «миша», «горностаї»), і не дивно, що назва «Schermäuse»² виявляється близькою до слова «щур». У цьому випадку маємо не тільки збіг у позначенні зоологічних об'єктів, а й виразну фонетичну подібність обох вернакулярних назв — німецької «Scher» та української «щур».

У продовження ідеї подібності «Scher» та «щур» важливо також відмітити, що й у географічно проміжній чеській мові «ščur = německá myš», що подібно до Schermäuse. Проте в сучасній номенклатурі ці назви вважаються давніми синонімами до словацького «Potkan» та угорського «Patkán» (фонетично подібно до «пацюк»), які тепер синонімізують з *Rattus norvegicus* та пов'язують з видозміною латинського *ponticana* («понтійська»); у той самий час сучасне угорське «rockok» = *Microtus*, а *Arvicola* = «kőszapockok» (що можна перекласти як «бродячі звірі», хоча ясно, що «бродячими», «мандрівними» є саме *Rattus norvegicus*).

Все це свідчить про надзвичайне перемішування понять «щур», «Scher», «пацюк», «криса», «rockok», «potkan» у багатьох суміжних умовах, що можна пояснити поступовим зміщенням понять через вселення в Європу *Rattus*, спочатку *R. rattus*, а слідом і *R. norvegicus*. В народній таксономії їх очевидно змішували, оскільки для господарів це по суті було однаковою бідою і оскільки для непосвячених в зоологію людей ці гризуни були «на одне обличчя», що й призвело до змішування та згодом зміщення назв.

Назва «полівка» у позначеннях гризунів

Назву «полівка» часто вживають для позначення всіх родів Arvicolidae (частину груп називають також «лемінгами»), проте в таксономічній літературі вжиток обмежують родом «*Microtus*» з типовим видом *Mus arvalis* = *Arvicola arvalis* = *Microtus arvalis*, відповідниками чого були вернакулярні назви «миша польова» (*Mus arvalis*) → «полівка» (*Microtus*) [15].

Ця традиція вжитку слова «полівка» породила безліч похідних назв для родів, які первинно були видами групи «*Mus arvalis*» — полівка звичайна (*Mus arvalis*), полівка лісова (*Mus glareolus*), полівка степова (*Mus lagurus*), полівка водяна (*Mus amphibius*) тощо. Проте надалі упродовж XIX й на початку XX ст., номен «*Arvicola*» став основним для більшості сучасних представників родини Arvicolidae загалом, а надто триби (групи родів) Arvicolini в сучасному її розумінні [15]. Останнє позначилося на тому, що загальним відповідником родинної назви Arvicolidae та всіх родів цієї родини стало «полівка».

Надалі цей номен уточнювали додатковими означеннями, які позначали родові групи — *Arvicola* як «водяні полівки», *Terricola* як «чагарникові полівки», *Microtus* як «звичайні полівки» тощо. Тобто слово «полівка» стало родовою назвою, проте так само роль родових назв (у систематичному розумінні) виконували й названі біномени, через що стала розвиватися практика складних назв з двома означеннями — родовим спереду іменника і видовим позаду, хоча інколи, всупереч традиції українського назовництва, обидва означення ставили попереду («татранська чагарникова полівка», «водяна полівка мала»³). Подібна практика склалася й щодо номена «нориця», проте згодом запропоновано вживати замість «полівка» номен «нориця» [16]. Врешті, назву «нориця» закріплено за родом «лісових полівок», *Myodes* (syn. *Clethrionomys*) [19], і в новому переліку теріофавни для всіх родів вжито уніфіковані назви, зокрема «щур» для *Arvicola* [21].

² За етимологічними словниками (<https://www.dwds.de/wb/Schermäuse>), номен «Schermäuse» стосується «полівок», що ведуть кротовий спосіб життя (що типово для центральноєвропейських форм *Arvicola*), тобто «кротова миша», або «кротомиша».

³ Серед назв, які засвідчують недоречність таких практик, — «миша степова» з роду «мишей польових і лісових», «або лісова миша степова». Такі приклади, на жаль, також є.



Рис. 1. Щур водяний (*Arvicola amphibius*): у воді (ліворуч, автор Сапар) та на березі (праворуч, автор Петер Тріммінг); матеріал з вікімедії (ліцензія Creative Commons Attribution 2.0).

Цим, за ідеєю авторів, покладено край вживанню назв інших родів (криса, полівка, нориця, пацюк) для *Arvicola*, тобто щурів у вузькому (прийнятому тут) значенні. Проте різноманіття позначень не зникло.

«Щур» як гризун, проте не «пацюк»

Номен «щур» здавна й широко застосовують для позначення будь-яких норових тварин. Найвідоміше позначення гризунів роду *Arvicola*, а часом і роду *Rattus*. Одночасно цю назву застосовують і до норових птахів (див. вище). Зі значенням «у землі» пов'язано й формування номена «пращур». Окрім того, в зооніміці, надто стосовно чужорідних видів, закріпилася практика називати «щурами» дуже різні групи гризунів, що помітно більші за мишей, але мають «мишоподібний» вигляд, тобто фактично в значенні «великі миші» (див. далі).

В обсязі теріофауни України «щурами», крім «щурів водяних» (*Arvicola*), інколи називають також і пацюків [55: 611] — подібних за розмірами гризунів з родини Muridae. Ця традиція назовництва особливо виразна у працях фізіологів, де слово «щур» часто вживають як жаргонну скорочену форму для доволі довгого терміна «пацюк сірий лінійний білий». Усі такі форми пацюків (а мова про тисячі «ліній») похідні від одомашненої форми пацюка сірого, *Rattus norvegicus domestica* [6], яку в англійській літературі позначають як «lab rat» (лабораторні пацюки) з групи «fancy rat» (декоративні пацюки). Щодо власне щурів (*Arvicola*), в українськомовній літературі термін «пацюк» майже не використовують (приклади далі, у розділі «Залучення інших номенів для позначення *Arvicola*»).

Номен «щур» дуже давній і сформувався в українців задовго (фактично за тисячі років) до появи пацюків на теренах України. Ця назва відома з найдавніших джерел, натомість перші пацюки (*Rattus norvegicus*) з'явилися в Україні (Крим, Буковина, Галичина) в середині XIX ст. [17], і розширення ареалу на півночі й сході триває й дотепер (рис. 2).

Однією з причин часткового перенесення вжитку слова «щур» на рід *Rattus* можна вважати істотне скорочення частки *Arvicola* у складі природних, а тим паче синантропних місцезнаходжень і фактичну повну втрату сфери вжитку номена для дикої фауни. Понад те, широка експансія *Rattus norvegicus* по території України протягом XX ст. (рис. 2) на фоні його тотальної синантропізації привели до повного домінування пацюків у синантропних угрупованнях гризунів. Це стало одним із факторів перенесення вернакулярної назви з одного шкодочинного гризуна на іншого⁴ і подальшого поширення цієї практики через санепідемслужби й медичну літературу. Власне, тільки так можна пояснити появу

⁴ Автор пам'ятає це з власної практики, коли дід організовував малечу на ремонт глиною призьби, поточною щурами. Щурів розрізняли «хатніх» і «диких», які приходили «від берега».

номена «щур» в описах лінійних (білих) пацюків, яких дедалі частіше називали «лабораторними щурами». Така практика в сільській місцевості збереглася на заході, на землях, що зазнали значного впливу польської мови.

Натомість у селах Центрального Полісся (зокрема в центральних і північних районах Житомирщини, де пацюк сірий з'явився лише нещодавно, а в частині місць (зокрема й у Поліському заповіднику) дотепер мешкає лише пацюк чорний (див. рис. 2), пріоритет у вжитку вернакулярних назв такий: для *Arvicola* — «щур» або «криса», для *Rattus* — «криса» (до 90 % позначень), «щур» (до 10 %, без розрізнення *Arvicola* + *Rattus*), і вкрай рідко «пацюк», фактично тільки як книжна назва (дані М. Весельського, С. Жили та автора). Тобто власне пацюків (рід *Rattus*) називають переважно «крисами», а «щур» — спільна назва для щурів і пацюків (*Arvicola* + *Rattus*).

Щодо зооніму «криса»

Варто висловити й авторську позицію щодо згаданого зооніма «криса». Чимало колег вважають це слово росіянізмом, запозиченням. З цим важко погодитися, оскільки маємо такі п'ять важливих фактів:

- 1) значне поширення зооніму «криса» на Поліссі та у частині районів лісостепу,
- 2) поширення номену «криса» у інших слов'янських мовах, напр. «krusa» у чеській мові для позначення *Rattus rattus* та більшості чужорідних великорозмірних гризунів,
- 3) наявність низки однокорінних або явно етимологічно пов'язаних слів на «кр*», при тому питомо українських (крисаня = кресаня, кришити, кресати = гризти, крига, крижі, край),

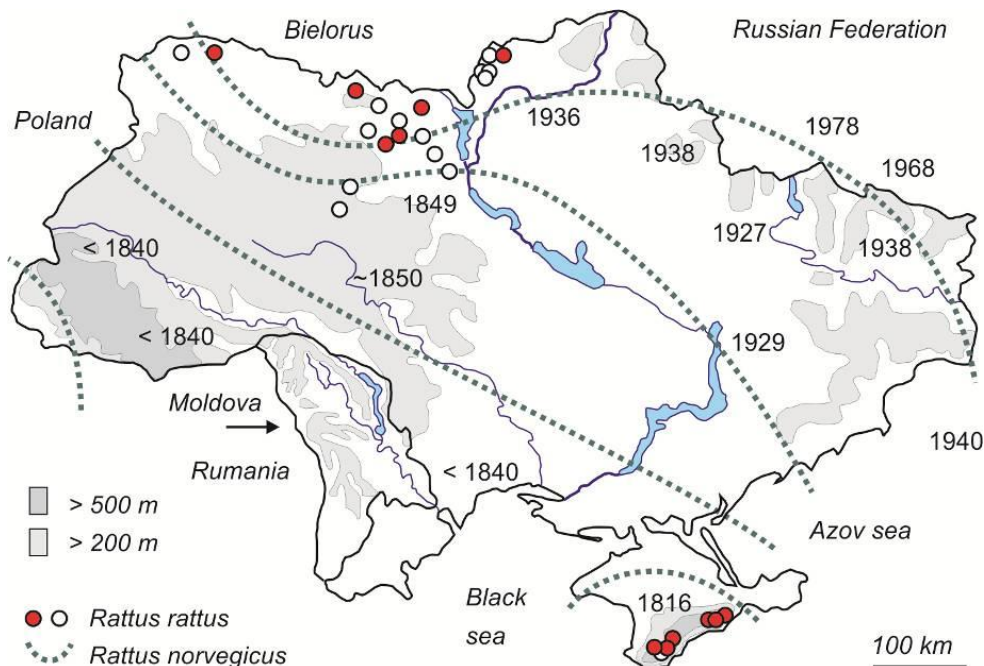


Рис. 2. Пацюки (рід *Rattus*) в Україні: сучасні знахідки *Rattus rattus* (кружки) та шляхи інвазії й подальшої експансії *R. norvegicus*. Щодо *Rattus rattus*, зафарбовані кружки позначають дані, які підтверджені зразками або прямими спостереженнями за останні кілька десятиліть (за: [11], зі доповненнями). Стосовно *R. norvegicus*, числа вказують роки найдавніших згадок, а пунктирні лінії з'єднують райони експансії з подібними датами. Найдавніші знахідки *R. norvegicus* (1816 рік) походять із Севастополя (за: [39]).

4) наявність давніх й очевидно споріднених слів у інших мовах, зокрема й наукових назв на позначення норових ссавців (кріт, *Cricetus*);

5) наявність номену «криса» у давніх словниках, зокрема у Б. Грінченка (1909, том 2, с. 307 [7]), а також прізвищ «Криса» у низки відомих українців⁵.

По суті номен «криса» є гіперонімом для всіх «великих мишей», включно з *Arvicola* та *Rattus*, проте на відміну від «щура», що етимологічно тяжіє до поняття норового звіра, є позначенням шкідника, гризуна. На додачу до п'яти викладених аргументів нагадаю про поширену у філологічних довідниках (зокрема, у словацьких, де зоонім «криса» широко вживаний) етимологічну зв'язку між «криса» і «gryzti». Це також свідчить про конотацію назви «криса» на шкодочинність.

Залучення інших номенів для позначення роду Arvicola

Використання назви «водяний пацюк» або «водяна криса», що прийнято в окремих джерелах, недоцільне, бо номен «пацюк» (напр., [45]) та «криса» (напр., [25]) стосуються іншого роду гризунів — *Rattus* з родини мишевих (Muridae). Так само недоцільно заміщати назву «щур» значно новішими назвами, що сформовані для позначення інших і часто віддалених від *Arvicola* родів — полівки (під *Microtus*) та нориці (під *Myodes*). Використання назв інших родів для позначення *Arvicola* невиправдане, а деколи це калька з російської зооніміки, у якій домінують родові назви широкого обсягу, нерідко родинні, форматовані додатковими означеннями (напр. «водяная крыса малая», що українською означає «щур земляний»).

Приклади нестрогого використання зоонімів — вживання неформатованих назв для позначення родин: «полівки» як усі арвіколіди, «миші» як усі муриди, «собаки» як усі каніди, що надто поширено у морфологів і палеонтологів. Приклад калькування з російського біномену «водяная крыса» — позначення «водяний пацюк» (напр. [26, 45]) та «водяна криса» (напр. [25]), а також ближчий за родинною адресацією біномен «водяна полівка» [46, 48].

Тому позначати щура водяного (*Arvicola amphibius*) асоціативно в стилі «криса, але водяна» чи «полівка, але водяна» за наявності власної уніномінальної назви цього гризуна нелогічно й не має сенсу. Слово «криса» як однозначне позначення пацюка засвідчене у «Словарі» Б. Грінченка (1907–1909): «Криса, си, ж. Крыса. *Вигляда, мов криса з крупів.* Ном. № 13791» [9: Т. 2: 307]. До того ж номен «пацюк» (= криса), на думку Верхратського, має бути синонімізований зі свинями: у своїх полемічних замітках він так і писав, проте вже у виданні 1922 року вказав так: «*Рудий щур (Mus decumanus, на Україні пацюк)*» [4: 27]. Зв'язок «паця» і «пацюк» очевидний: пацюки живуть біля паці і вгодовані як свині. Тобто слово «пацюк» також давнє і первинно позначало «порося» (що явно впливає з текстів І. Верхратського), а лише згодом асоційоване з гризунами, що живуть біля поросят⁶.

⁵ Відомими прикладами з козацької доби є: Михайло Криса — наказний козацький полковник (XVII ст.); Герасим Криса — кошовий отаман Війська Запорозького (XVIII ст.), проте в ЕСУМ [2] прізвище вважається запозиченням. Попри це, важко вважати таке прізвище запозиченням при наявності місцевого зооніма, а так само виводити зоонім з прізвища, а не навпаки.

⁶ Версія в «Етимологічному словнику» про те, що «жирний пацюк схожий на порося» [2: 323] невідала. З наведених там само близьких слів більші відповідники — «пацькати» (= бруднити) та «пацкан» (= пацюк), в етимології й конотаційному навантаженні яких проглядається не так подібність до свині за вгодованістю, як за брудом («свиня» нерідко використовується як позначення неохайної або брудної особи); «паця» (= порося) (там само, с. 323) найподібніша до пацюка, при цьому цей зв'язок позначає саме «біотоп» пацюка — живе біля паці. В ЕСУМ [2: 323] зазначено, що подібне до слова «пацюк» литовське *patsukas*, запозичене з білоруської або польської мов.

Уникнення вживання і врешті переведення назви «щур» у синоніми іншого роду (насамперед як синонім до «пацюк» = *Rattus*) могло бути частиною програм зросійщення, бо в російськомовній літературі слова «щур» для позначення ссавців фактично нема. Понад те, у російській мові значна кількість назв ссавців — асоціативні біномени, при тому з винесенням означення на перше місце на кшталт «водяная крыса». Практика вжитку біноменів у форматі «означення + номен», поширена в російській зоологічній номенклатурі, для української мови зовсім не властива [14, 22, 32], і назви «водяні щури» та «щур водяний» або «лісові миші» та «миша лісова» мають різне змістове навантаження.

«Щури» та «пацюки» як великі «миші»

Варто зазначити існування широкого позначення «щурів» не як таксона, а як екоморфологічного типу гризунів, коли останніх поділяють на дрібних «мишей» і більших «щурів». Проте зовсім не в таксономічному розумінні як *Mus s. lato* та *Rattus s. lato*. Таке особливо поширене в описах віддалених фавн, для представників яких не сформовано української номенклатури. Тоді «щурами» можуть називати всіх великорозмірних гризунів, і то з найрізноманітніших родин, зокрема у словниках та вікіпедійних проєктах. Серед таких назв — мускусний щур/пацюк = ондатра (*Ondatra*), шиншиловий щур/пацюк = аброкома (*Abracomys*), кролячий щур/пацюк = конілурус (*Conilurus*), скельний щур = аконеміс (*Aconaemys*), голчастий щур = щетинець (*Echymys*) тощо.

Звісно, для таких випадків, коли слово «щур» з відповідним означенням (наприклад, «болотяний щур») використовується для формування асоціативної назви (в розумінні «[якась] щуроподібна істота»), схожі позначення будуть існувати тривалий час навіть після формування власних уніомінальних назв таких родів. Австралійські види ссавців дотепер часто називають асоціативними назвами, приміром, сумчасті ведмеді = коали, проте таких прикладів значно більше [60: 61]. Загальна тенденція засвідчує відхід від британських асоціативних назв і надання переваги місцевим вернакулярним назвам [68].

Хроніка вжитку назви «щур» для *Arvicola*

Створювати список бібліографії з усіма варіантами вжитку і в усіх доступних джерелах немає жодного сенсу, бо їх багато. Ідеться про фавністичні зведення таких авторитетних дослідників, як М. Полянський, Є. Желеховський, В. Храневич, М. Шарлемань, С. Паночіні, І. Підоплічко, О. Мигулін, І. Шнарович, К. Татаринів, І. Сокур, А. Волох, І. Делеган, А. Булахов, О. Пахомов, І. Наконечний, В. Куйбіда та ін. Звісно, існують і приклади заміни назви «щур» назвами інших родів (насамперед «водяна полівка», «водяна нориця», «водяна крыса»), проте тут увагу зосереджено саме на номені «щур». Нижче наведено праці, що відображають приклади позначень роду *Arvicola* назвою «щур» у зоологічних виданнях різного часу й стосовно фавни різних регіонів:

1874. «Щуръ водный (*Hypudaeus amphibius*, eigentliche Watteratte, normik wielki)» [44: 35]. Коментар: Для видів роду *Rattus* автор подає назви «Щуръ домовый (*Mus rattus*, Hauseratte, szczur domowy albo sniady)» (с. 34) та «Щуръ прибулень (*Mus decumanus*, Wanderratte, szczur rudy czyli wędrowny)» (с. 35).

1886. «Щур ... а) *Mus decumanus*, б) *Mus rattus*, в) водний *Hypudaeus amphibius*» [10: 1108]; у статті після згаданих назв також наведено однокорінні назви інших тварин і рослин, зокрема «щур, шура, щурець, шурик, шуриця, шурий, шурка»; широкий спектр назв засвідчує давність слова й асоціювати його з прийшлими *Rattus* не варто.

1920. «*Arvicola amphibius* — норик земноводний, водяний щур» [64: 37]. Коментар: назву «щур» дослідник вжив і для «*Epimys norvegicus* (Erxleb). Щур звичайний[,] або пацюк» та «*Epimys rattus* (L). Щур чорний» (с. 25).

1925. «*Arvicola amphibius* L. — Норик земноводний[,] або водяний щур» (також назву «щур» вжито для «*Epimys norvegicus* Erxl. — Щур звичайний[,] або пацюк» [62: 19].
1927. «*Arvicola amphibius* — норик земноводний[,] або водяний щур». [66: 13]. Подається з синонімією так: «*Arvicola amphibius* L.— див. *A. terrestris* L.; *Arvicola terrestris* L. — Норик земноводний[,] або водяний щур. Щур водний (Полян.), норик земноводний (Верх., Шар.)» [66: 13]⁷.
1931. «Крыса — щур; крыса водяная, *Arvicola amphibius* — щур водяний; *Epimys norvegicus* — щур звичайний, пацюк; *E. rattus* — щур чорний» [40: 33]. Коментар: С. Паночіні був упорядником картотеки назв, яку складали з повідомлень різних респондентів. З однотипності «родового» (у філологічному сенсі) номена впливає, що назва «щур» була спільна для всіх великорозмірних мишовидих гризунів.
1936. «*Arvicola amphibius* L. — звичайний водяний щур» [27: 46]. Коментар: назва «щур» також вжита для видів роду *Rattus* як «*Rattus norvegicus* Erxleb. — Звичайний щур» (с. 55) та «*Rattus rattus* L. — Щур чорний» (с. 56).
- 1937 «Водяний щур (*Arvicola amphibius* L.)» [43: 104]. Коментар: для видів роду *Rattus* вжито номен «пацюк», без синонімів.
1938. «Водяний щур звичайний — *Arvicola terrestris* L.» [36: 288–295].
1954. «Щур водяний звичайний (*Arvicola amphibius* L.)» [31: 77].
1954. «Водяний щур — *Arvicola terrestris* L.» [56: 52, 52–76].
1956. «Щур водяний (нориця водяна, водяна полівка) — *Arvicola terrestris meridionalis* Ognev» [57: 144].
1956. «Малий водяний щур *Arvicola scherman*» [37: 20], «донецький водяний щур *Arvicola amphibius tanaitica*» [37: 31], «водяний щур *Arvicola amphibius*» [37: 32] та ін.
1960. «Полівка водяна (*Arvicola terrestris*). Цю полівку часто називають *водяним щуром*» [52: 138]. Коментар: тогочасна відмова від наукової назви «*amphibius*» суперечила вернакулярній назві «водяний», чим і можна пояснити відмову автора від останньої, попри визнання її поширеною.
1997. «*Arvicola amphibius* (Linnaeus, 1758) — щур водяний, нориця водяна», «*Arvicola scherman* (Shaw, 1801) — щур гірський, повх, водяний щур малий» [12: 22].
1999. «*Arvicola amphibius* — щур водяний», «*Arvicola scherman* — щур гірський [повх]» [13: 207]].
2000. «Щур водяний (*Arvicola terrestris* L.)» [5: 29].
2006. «*Arvicola terrestris* — щур (нориця) водяний» [3: 23], «Щур (нориця, крыса) водяний. *Arvicola terrestris* Linnaeus (1758) [*Arvicola amphibius* Blasius, 1858]» [3: 23; 164–167].
2007. «Водяна полівка мала, щур гірський (*Arvicola scherman* Shaw, 1801)» [9: 40].
2008. «Щур водяний *Arvicola terrestris*» [38: 133].
2010. «Щур водяний (*Arvicola amphibius* L.)» [61: 32].
2011. «Arvicolinae — Щурові, *Arvicola* — Щур» [19: 129].
2011. «Щур гірський (*Arvicola scherman* Shaw)» [54: 126].
2012. «Щур (*Arvicola*)», «Щур водяний (*Arvicola amphibius*)» «Щур гірський (*Arvicola scherman*)» [20: 15–18].

⁷ Для *Rattus* цей дослідник подає «*Epimys norvegicus* Erxl. — Щур звичайний[,] або пацюк. Пацюк (Верх. 1878), щур рудий (Верх. Зоол.), щур прибудень або прибудний (Полян.), щур (Раков.), мадзур (Поділля, Нік.), щур прибудла (Гуглер), щур звичайний[,] або пацюк (Шар)» [66: 18].

2012. «Щур — *Arvicola*» (21: 16). Коментар у цитованій праці: «Назву «Щур» як один з найдавніших зоонімів завжди асоціювали з *Arvicola* (напр., [8, 12, 13, 57], хоча деякий час цей рід позначали не відмінними від інших *Arvicolidae* назвами Полівка та Нориця» (с. 15).

2012. «Щур (*Arvicola*), якого часто наводять під чужими родовими назвами: водяна полівка, водяна нориця» [22: 27].

2013. «Родина Щурові (*Arvicolidae*): ... щур водяний (*Arvicola amphibius* (Linnaeus, 1758)); щур гірський (*A. scherman* (Shaw, 1801)))» [49: 145].

2013. «*Arvicola amphibius* — щур водяний» [23: 194].

2013. «Полівка водяна (щур водяний) — *Arvicola terrestris* (Linnaeus, 1758)» [30: 38]. Коментар: автор паралельно вживає в ключі як другу (в дужках) назву «щур» для *Arvicola* та *Rattus*, проте в тексті подає опис *Rattus* як «Пацюк» (зокрема «Пацюк сірий — *Rattus norvegicus* Barkenhout, 1769»).

2014. «Щур водяний (*Arvicola amphibius* L., 1758)» [1: 19].

2014. «Щур водяний — *Arvicola amphibius* (Linnaeus, 1758)» [34: 32].

2015. «Щур водяний (*Arvicola amphibius*)» [59: 68].

2015. «Щурові (Норицеві), *Arvicolidae*. ... щур водяний, (нориця водяна) *Arvicola amphibius* Linnaeus, 1758)» [67: 116].

2016. «Щур водяний (*Arvicola amphibius* (Linnaeus, 1758))» [50: 206, 209].

2016. «Щур гірський (*Arvicola scherman* (Shaw, 1801))» [51: 135].

2017. «Щур (*Arvicola*)» [29: 132].

2019. «Родина щурові (*Arvicolidae* Gray, 1821) ...; щур водяний (*Arvicola amphibius*)» [33: 37–38].

Спостерігається певна еволюція позначень роду. У давніх виданнях назву «щур» застосовували фактично у «британському» сенсі — для всіх більших за мишей «мишовидих» гризунів, в обсязі фавни України — для обох родів *Arvicola* та *Rattus*, позначаючи окремі види відмінними означеннями: щур водяний, земляний, рудий, чорний і навіть «звичайний». Ця традиція зберігалася тривалий час, насамперед через те, що всі огляди зазвичай містили описи видів і майже ніколи — родів, а використання родової (у філологічному сенсі) назви для різних зоологічних родів у поєднанні з різними означеннями (щур водяний, щур сірий) дозволяло уникати фактичної омонімії. Праць з українською номенклатурою родів, де застосування омонімів було б найпомітнішим, небагато, і фактично вони стали з'являтися лише останнім часом. Врешті, саме тоді для уникнення омонімії і була зафіксована однозначність «Щур = *Arvicola*» [19, 21].

Ключем до такої фіксації став перехід до уніномінальних родових назв. Тому родова назва «водяна полівка» при значній кількості інших родів «полівок»⁸ виявилася малопридатною для *Arvicola*, який, на відміну від інших родів, точно мав ще одне поширене позначення — «щур». І на додаток, обмежений вжиток назви «щур» (в обсязі теріофавни України) двома родами, з яких один аборигенний (*Rattus* — однозначно вселенець), стало додатковим аргументом на користь позначення цим номеном саме роду *Arvicola*.

Звісно, така фіксація вимагала й інших змін, не тільки видових біноменів, як «щур гірський, або повх — *Arvicola scherman*» (нерідко розглядають як підвид наступного виду) та «щур водяний — *Arvicola amphibius*».

⁸ Зокрема й тому, що «поле» і «вода» в назві «водяна полівка» так само складно поєднуються, як і «ліс» та «поле» в назві «лісова полівка» (що нічим не краще за «лісову мишу степову»).

Вплив назви на позначення надродових таксонів

Закономірні зміни сталися і в назвах надродових груп, зокрема в назві родини, що охоплює рід *Arvicola*. Тривалий час її назва почергово мінялася між Muridae, Cricetidae, Arvicolidae, Microtidae. Останні дві — суб'єктивні синоніми, з яких Arvicolidae старший (у зоології відповідно до принципів МКЗН [35]⁹ пріоритет має давніша назва). Перші дві назви щодо *Arvicola* — по суті позначення надродин, а у разі їх визнання родинами ранг групи Arvicolidae (= Microtidae) знижується до підродинного. В огляді «Ссавців світу» [73] визнається родина Cricetidae з підродиною Arvicolinae, в огляді ссавців України прийнято вищі на один ранги, і Arvicolidae визнано як родину [21]. В обох випадках визнання пріоритету назви родини з позначенням типового роду як *Arvicola* вимагає узгодження й назви родини [60].

Щодо типіфікації вернакулярних назв родин: подібні до українських позначень «*Arvicola* = Щур → Arvicolidae = Щурові» маємо так само в географічно близьких мовних спільнотах: польською «*Arvicola* = karczownik → Arvicolidae = Karczowniki», угорською «*Arvicola* = kőszapockok → Arvicolidae = Pocokformák», проте словацькою «*Arvicola* = hryzec → Arvicolidae = hrabošovité» (тобто «полівкові»; фактично як і в російській).

Обговорення

Аналіз вжитку слова «щур» у працях різної давнини засвідчує, що цей номен широко вживали для позначення одного з родів аборигенних ссавців фауни України в усі періоди розвитку національної номенклатури, крім незначного періоду «застою» другої половини XX століття, коли тотальне зросійщення припинило видання наукової літератури українською мовою. Як видно з хронології, назву «щур» стійко вживають для позначення роду *Arvicola*, і ця традиція не має ознак затухання. Понад те, розвиток інформаційних технологій і дедалі ширша практика ведення баз даних для опису біорізноманіття сприяють вживанню саме уніномінальних назв, зокрема й «щур», а не «водяна полівка» чи «водяний пацюк».

З таких уніномінальних назв «щур» найвідповідніша до роду *Arvicola*, на відміну від скалькованої з інших мов традиції давати асоціативні назви, зміст яких може бути переданий як «полівка, але водяна» (англ. «water vole», рос. «водяная полевка») і формуючи непритаманні українській зооніміці біномени з означеннями, винесеними вперед, — «водяна полівка» замість «полівка водяна». Навіть склалася тенденція розрізняти означення спереду як частину родової назви від означення позаду в позначеннях виду. Проте «водяна полівка» — це і є «щур», тому потреба в асоціативних назвах зайва.

Викладені відомості про етимологію, таксономічну прив'язку та історію вживання назви «щур» засвідчують її давність, прив'язку до аборигенних видів гризунів, що живуть у норах, які самі й риють. Остання особливість вирізняє *Arvicola* поміж інших видів мишовидих гризунів (Muroidei). У ряду різноманітних позначень різних таксонів гризунів застосування назви «щур» за межами роду *Arvicola* недоцільне. Визначається це тим, що інші роди або мають власні уніномінальні назви (пацюк, ондатра), або для них варто формувати нові назви, послуговуючись продуктивними формантами або залучати тубільні назви чи вживати українізовану латину (щетинець, нутрія, аброкома).

Використання давніх зоонімів, як «щур», для позначення чужорідних тварин, що з'явилися в регіональній фауні відносно недавно (насамперед мова про пацюків), не виправдане. Понад те, коли такі роди мають сформовані власні уніномінальні назви (зокре-

⁹ МКЗН — Міжнародний кодекс зоологічної номенклатури (International Code of Zoological Nomenclature), четверте видання якого перекладено українською 2003 року.

ма «пацюк»), то перенесення до їхньої синонімії назв аборигенних родів не тільки не виправдане, а й вкрай неправильне, бо такі роди залишаються без власних назв.

Тому важливим термінологічним завданням стає розведення різних назв за різними родами, використовуючи наявну словникову базу. Це завдання нагальне не лише в темі відновлення питомо українських зоонімів і уточнення обширу їх вжитку, а й у зв'язку з виразним процесом уніфікації української зоологічної термінології та подальшим розвитком ієрархічних списків біоти, у яких центральне місце посідають реєстрові родові назви, сформовані на засадах унікальності й уніомінальності.

Подяки

Дякую М. Весельському, С. Жилі, Г. Фесенку за допомогу в аналізі поширення назв. Дякую В. Пархоменку та В. Константиновій за електронні версії низки давніх видань і С. Харчуку за докладну вичитку первинної версії рукопису й важливі зауваження до етимологічних розвідок. Моя щира подяка В. Калько, Г. Межжериній, О. Телемку та А. Хлівному за коментарі щодо послідовності викладу матеріалу, зауваження щодо етимології, цінні покликання на спеціальну літературу та корекцію тексту рукопису. Дякую З. Баркасі за плідні обговорення і корекцію англomовного резюме.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонець Н. Таксономічне багатство ссавців Дніпровсько-Орільського природного заповідника // Праці Теріологічної школи. 2014. Т. 12. С. 17–21.
2. Болдирев Р. В. та ін. (укл.). Етимологічний словник української мови : у 7 томах: том 4 (Н-П). Ред. Коломієць В. Т., Склярєнко В. Г. Київ: Наукова думка, 2003. С. 1–656.
3. Булахов В. Л., Пахомов О. Є. Біологічне різноманіття України. Дніпропетровська область. Ссавці (Mammalia). Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2006. С. 1–356.
4. Верхратський І. Зоологія на низшій класі середніх шкіл. Після четвертого видання переробив Микола Мельник. Львів: Українська книгарня і антикварня, 1922. С. 1–189.
5. Волох А. М. Ссавці Придунав'я і особливості менеджменту їх ресурсів // Заповідна справа в Україні. 2000. Т. 6 (1–2). С. 28–34.
6. Гайдай Е. А., Гайдай Д. С. Генетическое разнообразие экспериментальных мышей и крыс: история возникновения, способы получения и контроля // Лабораторные животные для научных исследований. 2019. Том 4. Online: <https://doi.org/10.29296/2618723X-2019-04-09>
7. Грінченко Б. Словарь української мови: в 4-х томах. Київ, 1909 (1907–1909). Том 2 (З–Н). С. I–VI + 1–574 + I–VIII.
8. Делеган І. В., Делеган І. І., Делеган І. І. Біологія лісових птахів і звірів. Львів: Поллі, 2005. С. 1–600.
9. Делеган І. В. Практичні заходи з активної охорони рідкісних і зникаючих видів хребетних у лісах Закарпаття // Науковий вісник НЛТУ України. 2007. Т. 17 (1). С. 34–41.
10. Желеховський Є., Недільський С. Малоруско-німецький словар: Том 2. Львів, 1886. С. 591–1118. <https://bit.ly/3kursTI>
11. Загороднюк І. Природна історія пацюка чорного (*Rattus rattus*) в Україні // Урбанізоване навколишнє середовище: охорона природи та здоров'я людини. Під ред. В. Костюшина (Матеріали Укр. респ. наради, Київ, грудень 1995). Київ, 1996. С. 228–231.
12. Загороднюк І., Покин'ячерда В. Таксономія ссавців східнокарпатського регіону // Теріофауна Карпатського біосферного заповідника. За ред. І. Г. Ємельянова. Київ: Ін-т зоол. НАНУ, 1997. С. 16–23. (Додаток 5 до журналу «Вестник зоологии»).
13. Загороднюк І. Контрольний список теріофауни України // Ссавці України під охороною Бернської конвенції. Київ, 1999. С. 202–210. (Праці Теріологічної школи; Вип. 2).

14. *Загороднюк І.* Роди звірів східноєвропейської фауни та їх українські назви. Частина 1. Загальні положення. Комахоїдні, кажани та хижі // Вісник Національного науково-природничого музею. 2001a. [Т. 1]. С. 113–131.
15. *Загороднюк І. В.* Номенклатура и система рода *Arvicola* // Водяная полевка. Образ вида. Под ред. П. А. Пантелеева. Москва: Наука, 2001b. С. 174–192. (Серия «Виды фауны России и сопредельных стран»).
16. *Загороднюк І.* Польовий визначник дрібних ссавців України. Київ: Національний науково-природничий музей НАН України, 2002. С. 1–60. (Праці Теріологічної школи; Вип. 5).
17. *Загороднюк І.* Адвентивна теріофауна України і значення інвазій в історичних змінах фауни та угруповань // Фауна в антропогенному середовищі. Луганськ, 2006. С. 18–47. (Праці Теріологічної школи; Вип. 8).
18. *Загороднюк І.* Українські назви ссавців, поширених на території України (ухвалено IX Теріошколою як основа списку теріофауни) // *Novitates Theriologicae*. 2007. Pars 7. С. 28–36.
19. *Загороднюк, І., Харчук С.* Називничі засади опису таксономічного різноманіття ссавців Європи // Вісник НУБіП України. Серія: лісівництво та декоративне садівництво. 2011. Т. 164 (3). С. 124–135.
20. *Загороднюк І., Затушевський А.* Поширення видів-двійників щура (*Arvicola*) в зоні контакту їхніх ареалів на заході України // Стан і біорізноманіття екосистем Шацького національного природного парку: Матеріали наук. конф. Львів: СПОЛІОМ, 2012. С. 15–19.
21. *Загороднюк І. В., Смельянов І. Г.* Таксономія і номенклатура ссавців України // Вісник Національного науково-природничого музею. 2012. Т. 10. С. 5–30.
22. *Загороднюк І., Дикий І.* Мисливська теріофауна України: видовий склад і вернакулярні назви // Вісник Львівського університету. Серія біологічна. 2012. Т. 58. С. 21–44.
23. *Загороднюк, І., Пірхал А.* Ссавці Поділля: таксономія та зміни складу фауни за останнє століття. Наукові записки Державного природознавчого музею (Львів). 2013. Т. 29. С. 189–202.
24. *Загороднюк І., Харчук С.* Історична, етимологічна та біогеографічна розвідки щодо українських назв ссавців роду *Spermophilus* (Mammalia) // *Theriologia Ukrainica*. 2020. Т. 19. С. 71–94.
25. *Зубаровський М.* Водяна криси і промисел її в УСРР // Збірник праць зоологічного музею. 1935. Т. 14. С. 91–119.
26. *Козир М. С.* Екомережа заплави річки Сейм (Сумська та Чернігівська області, Україна) // Чорноморський ботанічний журнал. 2015. Т. 11 (2). С. 239–252.
27. *Крижов, П. А.* Географічне поширення шкідливих гризунів УСРР // Збірник праць зоологічного музею. 1936. Т. 16 (1935). С. 33–91.
28. *Константинов В. М., Лебедев І. Г., Маловичко Л. В.* Птиці в фольклорі, в мифах, легендах, народних названнях. Ставрополь: Изд-во Ставропольського гос. ун-та, 2000. С. 1–124.
29. *Куїбіда В. В.* Народні природничі назви: монографія. ФОП Гавришенко В. М., Корсунь-Шевченківський, 2017. С. 1–906.
30. *Леженіна І. П., Васильєва Ю. В., Шаруда Г. І.* Практикум з родентології. Харків: Харківський національний аграрний університет, 2013. С. 1–101.
31. *Макушенко М. О., Шнарович І. Д.* До поширення та екології деяких видів промислових звірів Чернівецької області // Наукові записки. Львівський науковий природознавчий музей. 1954. Т. 3. С. 77–90.
32. *Маркевич О. П.* Номенклатура // Маркевич О. П., К. І. Татарко. Російсько-українсько-латинський зоологічний словник. Київ: Наукова думка, 1983. С. 144–274.
33. *Марковська О.* Мікротеріофауна основних типів екосистем в районі Донецької біостанції (Україна) // *Theriologia Ukrainica*. 2019. Т. 17. С. 36–42.
34. *Мерзлікін І.* Еколого-фауністичні дослідження ссавців природного заповідника «Михайлівська цілина» (Сумська область) // Праці Теріологічної Школи. 2014. Т. 12. С. 26–37.

35. МКЗН Міжнародний кодекс зоологічної номенклатури: видання четверте. Переклад Ю. П. Некрутенка. Київ: Бібліотека офіційних видань, 2003. С. I–XLIII + 1–175.
36. Мигулін О. О. Звірі УРСР (матеріали до фауни). Київ: Вид-во АН УРСР, 1938. С. 1–426.
37. Мигулін О. О. Зоогеографічне районування УРСР на підставі поширення ссавців // Збірник праць зоологічного музею. 1956. Т. 27. С. 14–37.
38. Наконечний І. В. Спонтанні кола циркуляції сальмонел, як багатокомпонентний комплекс мнотгостальних осередків // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Біологія. 2008. Т. 22. С. 130–135.
39. Никольский А. М. Позвоночные животные Крыма. Записки Императорской Академии Наук. 1891. Приложение к тому 68. С. 3–45.
40. Паночіні С. Практичний словник біологічної термінології. ВУАН, НДІМ, Відділ термінології та номенклатури. Радянська школа, Харків, 1931. С. 1–90. (Серія практичних словників «Матеріали до української термінології та номенклатури»; Том 4).
41. Півторак Г. П., Пономарів О. Д., Стоянов І. А., Ткаченко О. Б., Шамова А. М. (уклад.). Етимологічний словник української мови. Том 6. Київ: Наукова думка, 2012. С. 1–568.
42. Підоплічка І. До біології хом'яка (*Cricetus cricetus* L.) // Вісник природознавства. 1928. № 1. С. 23–36.
43. Підоплічка І. Г. Підсумки дослідження погадок за 1924–1935 рр. // Збірник праць зоологічного музею (Київ). 1937. Т. 19. С. 101–170.
44. Полянський М. [Перевъвъ на рускій языкъ:] *Покорный, А.* Зоологія съ образками для низшихъ класъ середнихъ школъ. Прага: Книгопечатня Богеміи, 1874. С. 1–163. <https://bit.ly/38EoRoc>
45. Пономаренко О. Л. Порівняльний аналіз живлення яструба великого (*Accipiter gentilis* (L.)) та канюка звичайного (*Buteo buteo* (L.)) в умовах Присамар'я (Дніпропетровська область) // Новітні дослідження соколоподібних та сов. (Матеріали III Міжнар. наук. конф.). Кривий Ріг, 2008. С. 319–325.
46. Попова Л., Крочак М., Крохмаль О., Циж Є. Середньоплейстоценова мікротеріофауна печерного місцезнаходження Віняви (Львівська область) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Геологія. 2019. (2). С. 23–27.
47. Преображенский А. Этимологический словарь русского языка. Том второй (П–С). Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1949. С. 1–716. [перевидання з 1914 р.]
48. Роженко М. Живлення деяких хижих ссавців у антропогенному ландшафті Причорномор'я // Фауна в антропогенному середовищі. За ред. І. Загороднюка. Луганськ, 2006. С. 191–200. (Праці Теріологічної школи; Вип. 8).
49. Скільський І. В., Смірнов Н. А., Мелещук Л. І. Іван Данилович Шнарович як теріолог (до 95-річчя від дня народження) // Біологічні системи. 2013. Т. 5 (1). С. 143–146.
50. Скільський І. В., Л Мелещук. І. Теріофауна Хотинської височини (Чернівецька область) // Регіональні аспекти флористичних і фауністичних досліджень. Чернівці: Друк Арт, 2016. С. 203–217.
51. Скільський І. В., Зеленчук Я. І., Киселюк О. І. Раритетна фауна Національного природного парку «Верховинський» // Регіональні аспекти флористичних і фауністичних досліджень. Чернівці: Друк Арт, 2016. С. 128–146.
52. Сокур І. Т. Ссавці фауни України та їх господарське значення. Київ: Держучпедвидав, 1960. С. 1–211.
53. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. Том третий (Т–Я). Санкт-Петербург, 1893. С. 909–1684. <https://bit.ly/3pTeLFZ>
54. Стецула Н. О., Обух А. П. Таксономічна структура теріофауни Національного природного парку «Сколівські Бескиди» // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: лісівництво та декоративне садівництво. 2011. Т. 164 (3). С. 123–131.

55. СУМ 1980. Щур. Словник української мови: в 11 томах; за ред. І. К. Білодіда. АН УРСР. Київ: Інститут мовознавства. 1980. Т. 11. С. 611.
56. Татаринов К. А., Опалатенко Л. К. Екологія та господарське значення водяного шура у верхів'ях басейну Дністра // Наукові записки. Львівський науковий природознавчий музей АН УРСР. Т. 3. С. 52–76. <https://bit.ly/2K009UV>
57. Татаринов К. А. Звірі західних областей України (матеріали до вивчення фауни Української РСР). Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. С. 1–188.
58. Фесенко Г. В. Назви родів у вітчизняному іменуванні птахів світу. Ряд Горобцеподібні (Passeriformes). Частина 1 // Вісник Національного науково-природничого музею. 2015. Т. 13. С. 35–68.
59. Харчук Л., Харчук С. Дикі ссавці Чернігівського району Запорізької області: до складу фауни та значення видів у культурному житті // Дослідження ссавців степових регіонів. Київ: ННПМ НАН України, 2015. С. 64–73. (Серія: Novitates Theriologicae, Pars 9).
60. Харчук С., Загороднюк І. Родини ссавців світу: огляд таксонів та їхні українські назви // Geo & Bio. 2019. Т. 17. С. 85–115.
61. Хоєцький П. Б. До аналізу списку мисливських звірів України // Науковий вісник НЛТУ України. 2010. Т. 20.9. С. 30–39.
62. Храчевич В. Ссавці Поділля. Огляд систематичний. Вінниця: Віндерждрук ім. Леніна, 1925. С. 1–31.
63. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: в 2 тт. 9-е издание, стереотипное. Москва: Русский язык Медиа, Дрофа, 2009. С. 1–559.
64. Шарлемань М. Звірі України. Короткий poradnik до визначання, збирання і спостереження ссавців (Mammalia) України. Київ: Всеукр. кооп. видавн. союз, 1920. С. 1–83.
65. Шарлемань М. Назви птахів (проект). Київ: Держ. вид-во України, 1927а. С. 1–63. (Словник зоологічної номенклатури; Част. 1).
66. Шарлемань М. Ссавці. Плазуни. Земноводні // Шарлемань М., Татарко К. Назви хребетних тварин. Київ: Держ. вид-во України, 1927б. С. 9–67. (Словник зоологічної номенклатури; Част. 2).
67. Шевченко С. М., Тищенко В. М., Давиденко І. В. Фондова колекція Музею лісових звірів і птахів ім. професора О. О. Салганського (Київ). Вісник Національного науково-природничого музею. 2015. Т. 13. С. 111–118.
68. Blair D., Collins P. (ed.). English in Australia. John Benjamins Publishing, 2001. P. 1–366.
69. Cichocki, W., Ważna A., Cichocki J., Rajska-Jurgiel E., Jasiński A., Bogdanowicz W. Polskie nazewnictwo ssaków świata. Warszawa: Muzeum i Instytut Zoologii PAN, 2015. P. 279–280.
70. Pietruski S. K. Historia naturalna zwierząt ssących dzikich galicyjskich [etc.]. Lwów: Drukarnia Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich, 1853. P. 1–100. <https://goo.gl/5PCY5i>
71. Pucek Z. (red.). Klucz do oznaczania ssaków Polski. Państw. Warszawa: Wyd-wo Nauk., 1984. P. 1–388.
72. Schermäuse... Schermäuse. Lexikon der Biologie. Heidelberg: Spektrum Akademischer Verlag, 1999. Online: <https://bit.ly/2UTB2oP>
73. Wilson D. E., Reeder D.-A. M. (eds). Mammal Species of the World. A Taxonomic and Geographic Reference (3rd ed). Johns Hopkins University Press, 2005. P. 1–2142.
74. Zawadzki A. Säugetiere. Mammalia. Ssace // Zawadzki, A. Fauna der Galizisch Bukowinischen Wirbelthiere. Stuttgart: Schmeizerbarts Verlag., 1840. P. 13–35.

Стаття надійшла до редакції 22.03.21

доопрацьована 31.03.21

прийнята до друку 16.04.21

NOMEN "SHCHUR" AS THE UKRAINIAN NAME OF MAMMALS FROM THE GENUS *ARVICOLA*: HISTORICAL AND ETYMOLOGICAL SURVEY

I. Zagorodniuk

National Museum of Natural History, NAS of Ukraine

Bohdan Khmelnytsky St. 15, Kyiv, 01030 Ukraine

e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

The ancient Ukrainian zoonym "shchur", which has long been used for various animals, but most often for large burrowing rodents represented in the aboriginal fauna of Ukraine by the genus *Arvicola*, is considered. At the same time, this name is also used as a synonym for the word "krysa" (= rat), and in this sense is often identified with the genus *Rattus* ("patsiuk" = rat) to denote various large rodents from distant lands following a principle "the small = mice, the large = rats". Therefore, the name "shchur" is often considered ambiguous and thus worth either forgetting or using only for the alien species. Etymological hypotheses are considered, of which the most relevant to zoological specifics is the one that explains the connection with burrows, ground, and night. This set of features determines the general ecomorphological type: large long-tailed underground mouse-like rodents with expressed nocturnal activity, which appearance in human economies is undesirable. The history of use of the name "shchur" in the special literature, mainly in zoological reviews and other zoological studies, in the period from 1874 to 2020 is analysed. The widespread use of the nomen to denote different groups of animals, and especially rodents of the ecomorphological type "large mice", which are representatives of the genera *Arvicola* and *Rattus*, is shown. Analysis of old sources showed that the name "shchur" was originally used as a common "generic" name for all species as well as some intraspecific forms of both genera, with the definition of semantic differences in the species modifier: water, common, ground, nomadic, basement, black, ship, mill, and so on "shchur". Unambiguous fixation of Ukrainian generic names as equivalents to scientific generic names required the typification of all names, which took place in the Ukrainian scientific nomenclature in the late XIX and early XX centuries. As a result, the name "rat" is proposed to be assigned to the genus *Arvicola*, and for the genus *Rattus* to be recorded as the Ukrainian equivalent of the nomen "patsiuk" ("rat"). Arguments are presented to recognise the antiquity of the zoonym "shchur" and therefore to recognise its importance for the designation of aboriginal rodent species, and especially of "water shchur" (water vole, *Arvicola amphibius*) voles of the genus *Arvicola* in general. The practice of traditional naming of laboratory rats as "shchur", as well as the use of the name "shchur" with appropriate definitions to refer to other genera, including muskrats ("musk shchur" or "musk rat"), nutria ("marsh shchur" or "marsh rat") and various representatives of distant faunas (bamboo or spiny tree-rats, etc.) in the Ukrainian zoonymics should be abolished.

Keywords: zoological terminology, Ukrainian zoonymy, names of rodents, taxonomy of mammals, fauna of Ukraine